

ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦАРИЗМУ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

В даній статті досліджено процес кінця ХVІІІ ст., коли Поділля разом з усім Правобережжям внаслідок другого поділу Речі Посполитої було анексоване Російською імперією. За його рахунок метрополія поповнилася багатотою і найбільш людною територією. Приєднавши край, царське самодержавство відразу ж приступило до кардинальної переорієнтації його життя в руслі загальноімперських потреб та інтересів в усіх сферах суспільного життя. Передусім царизм змінив адміністративно-територіальний устрій краю за російськими взірцями без будь-якого врахування інтересів і потреб корінних мешканців. Соціальні конфлікти і незадоволення, особливо серед впливової магнатської верхівки, головним чином знімалися шляхом насадження тотального контролю над суспільним життям. Встановивши повний контроль на новій ділянці кордону, уряд повністю ізолював місцеве населення від європейського світу та його впливу.

Починаючи з кінця ХVІІІ ст., на абсолютну більшість подолан було перенесено російську кріпосну систему, внаслідок чого вони опинилися у ще більш безправному політичному, соціальному та національному становищі, ніж за Речі Посполитої. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів у політичній, економічній, етнічній та духовно-культурній сферах. Їх наслідком ставало посилення кріпацтва, русифікації та колонізації і стрімка втрата селян і без того незначних можливостей давати дітям освіту.

Істотні зміни в релігійному житті зумовили не лише розбудову нової міжконфесійної ієрархії, ключове місце в якій посіла Православна церква, а значні трансформації в сфері освіти на Поділлі. Це було здійснено з допомогою переходу більшості уніатів у православ'я, цілеспрямованої ліквідації Уніатської церкви, встановлення альянсу з Римо-Католицькою церквою, низки секуляризаційних заходів і доволі терпимого ставлення до інших, у тому числі протестантських конфесій.

Ключові слова: заклади освіти, парафіяльне шкільництво, духовна семінарія, культурно-освітня сфера, конфесійні особливості, сім'я, геополітичні зміни.

Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. відзначався істотними політичними і соціальними перетвореннями на Поділлі і в усій Правобережній Україні. Передусім, вони були спричинені анексією та приєднанням до складу Російської імперії й реалізацією на його території інкорпораційної політики.

Відтак, навчальні заклади краю, як і загалом Правобережжя, наприкінці ХVІІІ ст. опинились у надзвичайно складних умовах. По-перше, нова метрополія відзначалась не тільки політичною, соціальною і економічною, а й освітньо-культурною відсталістю. По-друге, приєднавши край, царизм відразу ж розгорнув кардинальну переорієнтацію його життя в руслі загальноімперських потреб,

які не вимагали освіченого населення. По-третє, цьому було підпорядковано реорганізацію адміністративно-територіального устрою і конфесійних відносин, що перманентно тривала до кінця 30-х рр. XIX ст. й не враховувала традицій і потреб корінних мешканців та повністю ізолювала їх від європейського світу і його освітнього й культурного впливу. По-четверте, через перенесення консервативної кріпосної системи подоляни потрапили в абсолютно безправне соціальне і національне становище. Це зумовило загострення нових суперечностей і конфліктів у політичній, економічній, етнічній та духовно-культурній сферах. Їх наслідком стало посилення безправ'я, русифікації та колонізації і стрімка втрата селянами і без того незначних можливостей давати дітям освіту.

З одного боку, реалізація інтересів Російської імперії потребувала все більше освічених чиновників, промисловців, лікарів, учителів, фахівців інших спеціальностей. З іншого боку, освітня сфера разом із Православною церквою була найменш витратною і водночас найбільш рентабельною в плані закріплення російського впливу. До того ж, самодержавство намагалось зробити освіту, особливо середню і вищу, привілеєм дворянства і обмежитися як можна меншими фінансовими витратами на її розвиток. Політика ж «освіченого абсолютизму» заради гарного тону та пристойного вигляду в очах Європи все наполегливіше вимагала від самодержавства не тільки проведення освітянської реформи, а й оголошення її загальною основою [1, арк.23].

Російське самодержавство приступило до реалізації курсу на трансформацію Подільського краю в один із регіонів імперії. Політичний аспект інкорпорації полягав, передусім, в утвердженні та захисті російської державності в нових українських землях, прагненні встановити контроль над усіма сторонами їх життя. Росіяни були надзвичайно чутливими до українців і їх національних прагнень, вбачаючи в них головну небезпеку державній цілісності імперії. Тому і воєнно-політичне забезпечення, і загалом інкорпораційна політика самодержавства спрямовувалися на гарантування та збереження статусу великої держави у новій геополітичній ситуації, а головне на утвердження російського державно-політичного життя за визначеною системою координат [8, с.51-55].

З перших днів перебування Правобережжя під Росією в ньому був встановлений характерний для царизму державний лад і організоване відповідне управління господарством, соціально-політичною і духовно-культурною сферами. Це свідчило про те, що експансія в ширину, по земній поверхні Правобережної України здійснювалася одночасно з експансією в глибину, в розумінні встановлення над підданими політичної влади, що була невід'ємною складовою частиною суверенітету Росії.

Підкреслимо, що росіяни з самого початку не розраховували на мирне зближення з українцями і можливість двостороннього прагнення до порозуміння та співробітництва. Створений у Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, механізм політичного управління спрямовувався не на захист корінного населення,

оскільки політична доктрина царизму навіть теоретично не допускала українських вимог, а тим більше української державності. Це розцінювалося не інакше, як віддача в жертву інтересів їхнього обмеженого розвитку. Тому всі заходи самодержавства спрямовувалися виключно на зміцнення імперських державних засад, позицій російського і польського дворянства, а також на максимальне соціально-класове та національне гноблення українців.

Вивчення численних інформаційних матеріалів і опублікованих праць підтверджують, що процес приєднання був підтриманий місцевим, передусім українським населенням, яке сподівалося на покращення свого становища в православній державі. І на перших порах ці сподівання виправдовувалися. Масово відкривались православні церкви, наводився порядок у житті селян.

Центральні і місцеві органи самодержавної влади і управління, проводячи політику дояльного ставлення до поляків та католицької церкви, водночас сприяли зростанню напруження між польськими магнатами, шляхтою, католицькими священиками, з одного боку, і українським покріпаченим селянством – з другого. Подібний курс проводила австрійська адміністрація у Східній Галичині, намагаючись підтримати напруження між польською шляхтою та українським селянством [4, с.752].

Найвищими посадовими особами на території краю був генерал-губернатор, який отримав повноваження з широким колом обов'язків, межі яких не регламентувалися. У компетенцію найвищого царського намісника входив нагляд за функціонуванням губернських державних структур і діяльністю посадових осіб, які в них працювали, за дотриманням запровадженого в регіоні російського законодавства та забезпеченням імперських інтересів. Нормативно-правові документи також декларували, що до обов'язків генерал-губернатора входила турбота про спільну користь і загальний добробут. Крім того, він наділявся поліцейськими повноваженнями, оскільки повинен був слідкувати за виконанням завдань щодо збору податків, проведенням рекрутських наборів, забезпеченням продовольством. До управлінських функцій належали контроль за використанням коштів, проявами жорстокості та свавілля, нагляд за кордоном і митницею, а також командування розташованими на території регіону військами [9, с.97-103]. Формально царський намісник судовими функціями не наділявся. Разом із тим, усі судові установи генерал-губернаторства підлягали його нагляду. З найбільш важливих принципових вироків передбачалась воля намісника. Скажімо, здійснення судового вироку про смертну кару вимагало узгодження з ним. Водночас посадовець мав право опрестувати необґрунтовані вирoki і рішення, передавати їх в Сенат, а в разі особливого значення для держави – імператору.

У його адміністративні повноваження входило призначення і узгодження посадових осіб установ губернії та затвердження обраних на посади губернських і повітових предводителів дворянства тощо. Ґрунтовний аналіз урядових документів, якими керувався подільський генерал-губернатор наприкінці XVIII – в першій

половині XIX ст. дає підстави для висновку, що найвищий урядовець Поділля був наділений надзвичайними функціями. Іншими словами, намісник мав право законодавчої ініціативи. В реальному житті генерал-губернатор рапортами і донесеннями доповідав про все, що відбувалося в довіреній йому губернії імператору і одночасно вносив пропозиції щодо їх розв'язання. Монарху залишалося накласти власноручну резолюцію «Быть по сему», а його наміснику – втілювати в життя волю імператора. Ось чому вчені-юристи схиляються до думки, що найвищі посадові особи керувалися в своїх діях передусім особистим розумінням волі царя, а вже потім – чинним законодавством. Маючи безпосередні прямі відносини з імператором, генерал-губернатор виступав своєрідним напівсуверенним володарем краю. Рівень, спрямування, результативність управління і наслідки політичного курсу самодержавства в Поділлі залежали головним чином від кількох осіб – імператора, намісника та його найближчих помічників і оточення. В свою чергу, кожний конкретний намісник отримував об'єм влади в залежності від особистих поглядів і ставлення самодержця до правителя і відповідальної території. Одні з них виступали в ролі генерал-губернаторів, інші – в ролі цивільних губернаторів. Законодавчим актом «Загальні установлення міністерств» від 1811 р., зокрема четвертим розділом, було укладено відносини в сфері діяльності центру і регіону, генерал-губернаторів і міністерств. Приміром, було підтверджено право найвищих місцевих керівників – генерал-губернаторів і військових губернаторів вступати у безпосередні відносини з імператором. При цьому вони лише ставили міністрів до відома, з яких питань здійснювалося те чи інше звернення до самодержавця. Що ж до подань із тих чи інших питань на адресу міністрів, то їх генерал-губернатори направляли на загальних підставах. Стосунки цивільних губернаторів із міністрами, за винятком термінових, будувалися не безпосередньо, а через генерал-губернаторів. Міністри, в свою чергу, направили свої розпорядження генерал-губернаторам, вимагаючи від них необхідного контролю за їх виконанням.

Численні документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві і державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, засвідчують про доволі тісні службові стосунки генерал-губернаторів і військових губернаторів Подільської губернії з імператором до створення міністерств й значно менш активні з їх появою. На наш погляд, цьому сприяли принаймні дві важливі обставини. По-перше, монарх у такий спосіб мав можливість особисто впливати на управління регіону без залучення зайвих посередників. По-друге, царю було набагато легше контролювати через генерал-губернаторів і військових губернаторів загальну ситуацію в краї та вирішувати фінансові, продовольчі, митні завдання, обминаючи численних посередників. Зрозуміло, що така структура управління майже повністю виключала федеративні чи автономні засади відносин із щойно приєднаними українськими землями [7, с.99-101].

Визначивши виконавцем волі самодержиці генерала М. Кречетникова, Катерина II підпорядкувала йому розташовані в Київському, Брацлавському, Подільському і Волинському воеводствах війська, а також частини, що перебували у Бресті. Більше того, в разі необхідності з генерал-губернатором своєї дії повинен був узгоджувати головнокомандуючий російськими військами у Польщі генерал Ігельстрон [5, с.1-16].

Для створення системи управління територією були виготовлені спеціальні карти з відповідними описами та визначеними землями для поділу на повіти. Чинovníки всіх рангів підбиралися головним чином із відданих Росії осіб російського та польського походження, які мешкали у Тульській, Калузькій та інших російських і раніше інкорпорованих українських губерніях. Організовувалися переписи і облік населених пунктів, мешканців за задалегідь складеними формами [3, с.235-236].

Для того, щоб попередити, а в разі необхідності протидіяти будь-якому руху опору, автономістським настроям і забезпечити підтримку належного порядку і збільшення прибутків Російської держави за рахунок мешканців краю, царизм створив потужну військову і репресивну систему. Реорганізація військових частин Речі Посполитої, створення митної та карантинної систем просувалися значно повільніше і з великими труднощами. Адже виконання урядових інструкцій щодо розквартирування військ, передислокації підрозділів, місцезнаходження і облаштування штабквартир, обладнання відповідних територій і приміщень вимагало не лише значних матеріальних і фінансових зусиль, а й професіоналізму виконавців і тривалого часу.

Це, так би мовити, були суспільно-політичні передумови, в яких перебувала система освіти на Поділлі і які значною мірою зумовлювали її інституційні зміни, які знаменували утвердження нових правил у її функціонуванні з відповідними механізмами їх дотримання, а також перетворення структури і типів навчальних закладів.

В Санкт-Петербурзі добре усвідомлювали, що не органи цивільної влади і не збройні сили, а саме церква та освіта можуть забезпечити самоусвідомлення мешканців Подільської губернії і всієї Правобережної України в приналежності до Російської держави. Тому в досліджуваній період зазнали трансформації не тільки суспільно-політична сфера, а й церковне життя, з яким безпосередньо була пов'язана галузь освіти. Адже навчальні заклади головним чином функціонували в краї при церковних парафіях.

До 1793 р. царизм використовував незначну за чисельністю православну церкву для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої під виглядом захисту єдиновірних побратимів. З приєднанням до Російської імперії завдання Православної церкви кардинально змінилися, оскільки вона стала фактором внутрішнього життя її південно-західної окраїни. Складність полягала як у тому, що на Поділлі кількість православних парафій (562 церкви) [6, с.235-248.] і парафіян була невеликою (160 тис. подолян із

266 священниками та 15 монастирів із 254 монахами і монахинями) [10, с.66], так і тому, що абсолютна більшість українців-подолян перебувала в Уніатській церкві. До того ж, визначальний вплив у краї належав Римо-католицькій церкві, яка уособлювала польську національну меншину і чисельно вона поступалась уніатам. Відтак віросповідання набуло політико-ідеологічного характеру.

Серед першочергових завдань органи російської світської та церковної влади вбачали: а) перетворення Православної церкви в державний орган, який би допомагав цивільній владі морально об'єднувати корінних мешканців краю з історичною Росією і тим самим забезпечувати їх духовне злиття з росіянами; б) викоринювати унію, що стояла на заваді утвердження народу в одностаттєвості і спокої [2, арк.18]. Так уже наприкінці XVIII ст. ситуація стала повертатись на бік православ'я, а наступ на Уніатську церкву, поставлену царизмом фактично поза законом, став загрозою для її існування. Тим більше, що вона в цей час перетворилась у непохитного оборонця духовних цінностей українців, вірного виразника їх національних засад. Хмари над уніатами згущувались і тому, що й Римо-католицька церква дедалі більше вбачала в них уособлення чужого їм українського етносу.

Зважаючи на цю обставину, від самого початку російський уряд взяв курс на те, щоб взяти під свій контроль ключові питання всередині духовно-релігійної сфери. Тим більше, що в Росії її спрямовував священний Синод – найвища державна структура, котра опікувалась Православною церквою в країні, витіснивши на узбіччя патріархат. Тим часом Православна церква, перемістившись у центр державного життя і суспільно-політичних процесів, покликана була формувати в новій країні соціокультурний простір російського типу й надавати релігійного забарвлення найважливішим заходам царизму. Важливим у її діяльності стало приведення народного благочестя у відповідність із канонами православ'я, його уніфікації та суворого відділення священного від мирського.

Тут ще раз підкреслимо, що православ'я поверталось вже в інший суспільний простір. Якщо раніше Православна церква була невід'ємною частиною народу, своїх парафіян, то після 1793–1795 рр. між світським і церковним постала висока стіна. До повернення вона була народною, мала з народом єдиний дух, була його плоттю і кров'ю. Втім, українці опинились в абсолютно іншому духовно-культурному просторі. Звісно, в ньому не знаходилося місця для функціонування навчальних закладів. Не були в них захищені і католики, особливо магнати, шляхта і священнослужителі.

Адже якщо моральні та етичні цінності церкви і парафіян були до того єдиними, то після Православна церква перейшла на бік влади. Саме наприкінці XVIII ст. розпочалося спотворення віри подолян. Православ'я на Поділлі, як і в усій Правобережній Україні, стало втрачати свої громадянські цінності і перестало захищати подільських парафіян. Якщо раніше воно несло парафіянам мудрість, освіченість, вселяла віру і впевненість, було їх найбільшим і найнадійнішим партнером, то після 1793 р. перейшло на

бік Російської держави, зімкнулось із державно-бюрократичним апаратом і кріпосниками й стало важелем впливу держави на парафіян, почало дедалі більше відгороджуватись і віддалятися від їхнього середовища. Розрив між ними надалі тільки зростав.

Самодержавство розширило державу за рахунок одвічних українських земель, але жодної захищеності корінному населенню при цьому не надало. Диктувало, що мали робити подолани і зовсім не задумувалося над тим, що мала робити Росія для нових підданих. Утверджуючи нерівноправну поліконфесійність із провідними позиціями православ'я, царизм рішуче обмежував діяльність уніатів. Супроводжувалось це і ліквідацією уніатських монастирів, передусім тих, які не мали в своїй структурі навчальних закладів. Звісно, що до держави та Православної церкви переходило майно уніатів, що «...безповоротно зруйнувало соціальне та культурне життя...» [7, с.82]. Можливо, знання людей свого краю, висока освіченість архієпископа Іоанікія (родом із Полонного), який створив, керував і задавав напрям діяльності Подільсько-Брацлавської єпархії з 1795 по 1819 р., стали одним із чинників, котрі захистили земляків від невпинного наступу імперської влади.

Слід зауважити, що великодержавна політика царизму та його органів на місцях випливала з поєднання ідей просвітництва і теоретичних підвалин організованої поліцейської держави. Усвідомлюючи, що Правобережна Україна з її великою територією, багатими природними та демографічними ресурсами була ідеальним тереном швидкого розвитку Росії, та враховуючи набутий на Лівобережжі досвід щодо реалізації курсу на досягнення максимальної вигоди, Санкт-Петербург відразу ж після приєднання регіону приступив до втілення комплексних заходів з інкорпорації в імперський організм. При цьому на український ґрунт було перенесено запозичені у французьких просвітителів політологічні знання прикладного характеру, зокрема щодо утримання здобутих земель за допомогою ототожнення «загального народного духу» з «духом народу переможця». З часів міністра освіти Уварова русифікація навчальних закладів українських губерній розглядалась як необхідність, що сприяла розвитку російської просвіти, що ґрунтувалась на засадах «русского начала нашей народности» у колонізованих землях західної частини Російської імперії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф 442. Оп. 34. Спр. 1415. 47 арк.
2. Кам'янець-Подільський державний міський. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.
3. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археол. карты Подол. губернии (отд. отт. изъ Под. губ. вед. 1895 и 1900 гг.). Каменец-Подольский, 1901. 402 с.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. С. 752.
5. Материалы для истории Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1885. Вып. 1. С. 1-16.

6. Православное духовенство в Подолии до открытия епархии. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии 1795-1796 г. // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1873. № 7. С. 235-248.*
7. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія «Україна крізь віки». Т. 9).
8. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX ст. // *Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць*. Вип. 10. Київ, 2001. С. 51-55.
9. Філінюк А.Г., Боднапрчук Г.В. Деякі аспекти інкорпораційної політики російського царизму на Поділлі: наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові записки з укр. історії: збірник наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2001. С. 97-103.
10. Яворский Н. История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский: Тип. С.-Троицкого братства, 1912. 88 с.

А. Н. Боднар, И. А. Колосюк

Политико-институционные принципы деятельности царизма в отрасли образования Подольской губернии конца XVIII – первой половины XIX ст.

В данной статье исследовано процесс конца XVIII ст., когда Подолье вместе со всем Правобережьем в результате второго разделения Речи Посполитой было аннексировано Русской империей. За его счет метрополия пополнилась богатой и наиболее людной территорией. Присоединив край, царское самодержавие сразу же приступило к кардинальной переориентации его жизни в русле общеимперских потребностей и интересов во всех областях общественной жизни. Прежде всего царизм изменило административно-территориальное устройство края за русскими образцами без любого учета интересов и потребностей коренных обитателей.

Социальные конфликты и неудовлетворения, особенно среди влиятельной магнатской верхушки, главным образом снимались путем насаждения тотального контроля над общественной жизнью. Установив полный контроль на новом участке границы, правительство полностью изолировало местное население от европейского мира и его влияния.

Начиная с конца XVIII ст., на абсолютное большинство подоллян была перенесена русская крепостная система, в результате чего они очутились в еще более бесправном политическом, социальном и национальном положении, чем при Речи Посполитой. Это обусловило заострения новых противоречий и конфликтов в политической, экономической, этнической и духовно культурной сферах. Их следствием становилось усиление крепостничества, русификации и колонизации, и стремительная потеря крестьян и без того незначительных возможностей давать детям

Существенные изменения в религиозной жизни обусловили не только перестройку новой межконфессиональной иерархии, ключевое место в которой заняла Православная церковь, а значительные трансформации в сфере образования на Подолли. Это было осуществлено с помощью перехода большинства униатов в православие, целеустремленной ликвидации Униатской церкви, установления альянса, из Римо-католической церкви, ряды секуляризационных мероприятий и достаточно терпимого отношения к другим, в том числе протестантских конфессий.

Ключевые слова: заведение образования, парафиальные школы, духовная семинария, культурно-образовательная сфера, конфессиональные особенности, семья, геополитические изменения.

Alla Bodnar, Iryna Kolosyuk

The political and institutional principles of the activity of tsarism in the field of education of the Podolsk province in the 18th and 19th centuries

In this article the process of the end of the eighteenth century is explored, when Podillia, along with the entire Right Bank, was annexed by the Russian Empire as a result of the second division of the Commonwealth. At its expense, the metropolis was replenished with a rich and most populous territory. Having joined the land, the tsarist autocracy immediately began to radically reorientation its life in line with imperial imperatives and interests in all spheres of social life. First of all, the tsarist regime has changed the administrative-territorial structure of the region by Russian models without any consideration of the interests and needs of indigenous peoples. Social conflicts and dissatisfaction, especially among the influential magnate leaders, were mostly removed by imposing total control over social life. Having established full control over the new border area, the government completely isolated the local population from the European world and its influence.

Since the end of the XVIII century, the absolute majority of Podillians had been transferred to the Russian system of serfdom, and as a result they were in an even more disadvantaged political, social and national situation than in the Commonwealth. This led to an aggravation of new contradictions and conflicts in the political, economic, ethnic, and spiritual and cultural spheres. Their consequence was the strengthening of serfdom, Russification and Polonization, and the rapid loss of peasants and the already insignificant opportunities to give children education.

Significant changes in religious life have resulted not only in the development of a new inter-confessional hierarchy, the key place in which the Orthodox Church occupied, and significant transformations in the field of education in Podillia. This was done through the conversion of most Uniates into Orthodoxy, the purposeful liquidation of the Uniate Church, the establishment of an alliance with the Roman Catholic Church, a series of secularization measures and a rather tolerant attitude to others, including Protestant denominations.

Key words: educational institutions, parish school, theological seminary, cultural and educational sphere, confessional features, family, geopolitical changes.

Отримано: 31.07.2018